

DIMENSIUNILE ECONOMICĂ ȘI SOCIALĂ ALE PROCESULUI DE MODERNIZARE A ȚĂRII MOLDOVEI ÎN A DOUA JUMĂTATE A SEC.XVIII

Valentin ARAPU

Universitatea de Stat din Moldova

Problema dimensiunilor economică și socială ale procesului de modernizare a Țării Moldovei în a doua jumătate a sec. XVIII este actuală prin prisma abordărilor științifice interdisciplinare. Transformările din societate sunt reflectate prin investigațiile de ordin istoric, economic, social, demografic, sociologic și juridic. Tema este cercetată pe dimensiunile didactică, economică și socială. Pe dimensiunea didactică este elucidat conceptul de *modernizare*, fiind relevate principalele scheme de periodizare a epocii moderne în plan universal și național. Aspectul modernizării pe dimensiunea economică este reflectat prin accentuarea rolului exercitat de centrele urbane în economia țării și al atelierelor noi de producție în cadrul cărora procesul de muncă era organizat după modelul manufacturilor descentralizate. Majoritatea manufacturilor au fost înființate de către domnitori, marii boieri sau la porunca nemijlocită a sultanilor. Dimensiunea socială a procesului de modernizare este relevantă prin sporirea rolului și a ponderii exercitate de către viitoarea pătură burgheză, reprezentată de negustori, meseriași, intelectuali, funcționari, proprietari de manufacturi și de mici instalații industriale, cămătari, arendași de moșii și de un număr însemnat de alojeni înstăriți, care, prin activitățile lor, contribuiau la dezvoltarea relațiilor pre-capitaliste.

Cuvinte-cheie: Țara Moldovei, modernizare, epoca modernă, periodizare, economie, agricultură, centre urbane, manufactură, fiziocratism, reforme, arendare, camătă, pătură burgheză.

ECONOMIC AND SOCIAL DIMENSIONS OF THE MODERNIZATION PROCESSES OF MOLDAVIAN PRINCIPALITY IN SECOND HALF OF XVIII CENTURY

The problem of economic and social dimensions of the modernization of Moldavian Principality in the second half of XVIII century is actual through the interdisciplinary scientific approaches. The changes in society are reflected in historical, economic, social, demographic, sociological and judicial investigations. This theme is researched on didactic, economic and social dimensions. On the didactic dimension is elucidated the concept of „modernization”, being revealed main periodization schemes of the modern era on the universal and national levels. Aspect of modernization on the economic dimension is reflected by emphasizing the role played by the urban centers in the country's economy and new production workshops in which the work was organized by the decentralized manufactures model. Most of manufactures have been established by the lords, great nobles or the direct command of the sultan. The social dimension of the modernization process is relevant by increasing the role and a greater share exercised by the forthcoming bourgeoisie represented by merchants, craftsmens, intellectuals, officials, owners of small manufacturing and industrial plants, moneylenders, leaseholders of estates and a large number of wealthy allogenes which, through their activities, contributed to the development of pre-capitalist relations.

Keywords: Moldavian Principality, modernization, modern era, periodization, economics, agriculture, urban centers, manufacturing, fiziocratism, reforms, lease, usury, bourgeoisie.

Formularea problemei. Problema dimensiunilor economică și socială ale procesului de modernizare a Țării Moldovei în a doua jumătate a sec. XVIII prezintă interes științific prin abordările complexe, pluridisciplinare și interdisciplinare, fiind relevante în acest sens atât investigațiile istorice propriu-zise, cât și cele din domeniile economiei, demografiei, jurisprudenței, sociologiei și al politicilor sociale. În studiul dat vom investiga aspectele primordiale ale procesului de modernizare economică și socială a Țării Moldovei în a doua jumătate a sec. XVIII, nuanțând, totodată, și componenta didactică a problemei, prin reflectarea conceptului de modernizare și a schemelor propuse pentru încadrarea epocii moderne în anumite limite cronologice.

Dimensiunea didactică. Pentru început, având în vedere și dimensiunea didactică a studiului nostru, ne propunem să prezentăm câteva definiții ale noțiunii de modernizare, după care să trecem în revistă modelele principale de delimitare cronologică a epocii moderne.

Abordarea problemei privind procesul de modernizare în plan național și universal constituie una dintre preocupările cercetătorilor versați atât în istoria societății moderne propriu-zise, cât și a istoricilor medievști. Dacă pentru primii prioritatea esențială este legată de determinarea segmentului cronologic (anul, deceniul, secolul) de la care a demarat epoca nouă, modernă, atunci pentru istoricii Evului mediu unul dintre obiective constă în identificarea punctului de finalitate cronologică a Evului mediu. Demersurile istoriografice, axate

pe stabilirea limitelor cronologice ale epocii noi/moderne, au evoluat în dependență de mai mulți factori, inclusiv: a) gradul general de dezvoltare a societății; b) apartenența autorilor la anumite școli și curente istoriografice; c) nivelul general de dezvoltare a științelor umaniste, inclusiv a istoriei; d) caracteristicile epocii istorice concrete în care a fost elaborată schema de periodizare; e) abordările interdisciplinare ale problemei enunțate; f) originalitatea parcursului istoric al fiecărui popor și țări în parte.

În circuitul științific au fost lansate multiple definiții ale noțiunii de *modernizare* și mult mai multe abordări ale procesului de modernizare. Într-un studiu de-al său, cercetătoarea Cristina Oghină Hariton a însumat concepțiile teoretice în domeniu elaborate de istorici, sociologi și politologi. Cyrill E. Black remarcă că modernizarea reprezintă un „proces prin care instituțiile dezvoltate istoric sunt adaptate la funcțiile schimbării rapide”. Immanuel Wallerstein specifică în acest sens că „impulsul modernizator aparține statului, singura formă care are mijloacele și interesul de a introduce modificări în structurile de rezistență ale societății”. Cristina Oghină Hariton nuanțează că modernizarea presupune o atitudine inițială, o credință că societatea poate și trebuie să fie transformată, că schimbarea este dezirabilă [100, p.133-134]. Anthony D. Smith s-a referit la modernizare prin prisma națiunilor care „erau în totalitate moderne – în sensul de a fi recente, adică ulterioare Revoluției Franceze, și de a avea componente noi, adică părți ale noii epoci a modernității și, astfel, de a fi moderne prin definiție”, ele apăreau „în mod necesar numai prin procese de „modernizare”, odată cu apariția unor condiții moderne și politici de modernizare” [114, p.34].

Ernest Gellner compara modernizarea cu „un val uriaș care a pornit asupra întregii lumi din vestul Europei, ajungând în diferite zone în momente și cu intensități diferite”, acest val de modernizare „a erodat structurile tradiționale de roluri sociale” (sătenii fiind dezrădăcinați și împinși spre orașele mari), generând și conflicte sociale „între valurile de nou-veniți și vechi orășeni, între orășenii angajați în centrul orașelor și proletariatul șomer de la periferia acestora” [114, p.39]. O situație similară de conflict s-a creat în unele orașe și târguri din Țara Moldovei după anexarea Bucovinei în 1775 de către austrieci. Este cunoscut faptul că populația urbană din principat era alcătuită, în mare parte, din alogeni. În epoca medievală prezența evreilor în Țara Moldovei a fost ne semnificativă, fiind vorba doar de cazuri izolate [12, p.39] de colonizare și a sporului natural care urma [36, p.34]. Situația s-a schimbat la finele secolului al XVIII-lea, când imigrarea evreilor a devenit fără precedent. Este semnificativ faptul că noii-veniți în Bucovina au stârnit reacția atât a localnicilor creștini, cât și a evreilor stabiliți mai înainte. În anul 1777, conducătorul cahalei din Cernăuți, Lazăr Israel, a cerut printr-un memoriu, adresat comandamentului militar din Lemberg, îndepărtarea evreilor străini din orașe și târguri. Evreii nou-veniți din Suceava nu au fost admiși să intre în sinagoga din localitate, ulterior li s-a interzis să construiască case de locuit [98, p.386]. Astfel, situația descrisă demonstrează concepția lui Ernest Gellner despre apariția de noi conflicte dintre noii-veniți și vechii orășeni, dar cu unele deosebiri: a) noii-veniți proveneau în mare parte din mediul urban; b) valul de noi-veniți a fost provocat de factorul militar și de legislația discriminatorie adoptată față de evrei în teritoriile anexate de Rusia și Austria; c) conflictele sociale apărute aveau și „un antagonism etnic” care, după Ernest Gellner, se manifestă „când noii-veniți, proletariatul dezrădăcinat, erau vizibil diferiți, aveau sisteme de credințe și obiceiuri total diferite sau vorbeau limbi neinteligibile. În astfel de cazuri, vechii locuitori ai orașelor recurgeau la excluderea culturală și la rezervări de servicii pe criterii etnice” [114, p.39].

Problema periodizării istoriei epocii moderne a fost și este abordată pe larg în istoriografie. Astfel, pe parcursul unei perioade îndelungate au fost înaintate multiple scheme de periodizare. Importanța prezentării unui model general de periodizare a epocii moderne este evidentă prin prisma formării la elevi și studenți a competențelor necesare în ceea ce privește identificarea limitelor temporale generale și concrete, a diferențelor existente în abordarea istoriei pe segmentul fiecărei țări în parte și a evoluției continue a conceptului de periodizare a istoriei naționale și universale. Componenta cronologică în abordarea problemelor esențiale ale epocii moderne are menirea să faciliteze elevilor și studenților percepția și sinteza materialului factologic, a curentelor și doctrinelor politice, economice, filosofice etc. Anume în epoca modernă cronologia devine nu doar metodă de cercetare, cum a fost în Evul mediu, dar și știință istorică de sine stătătoare. O contribuție esențială în acest sens a fost adusă de către călugării erudiți ai congregației Sfântului Maur (membrii ei numindu-se mauriști). Congregația a fost fondată în anul 1619 la inițiativa lui dom Bénard, lansând totodată o campanie de amploare de depistare, sistematizare și publicare a textelor medievale. Una dintre realizările notorii ale mauriștilor de la mănăstirea Saint-Germain-de-Pré a fost fundamentarea disciplinelor auxiliare ale istoriei. Prin editarea în 1639 a compendiumului de cronologie medievală, intitulat: „Art de vérifier les dates

des faits historiques, des chartes, des chroniques, et autres anciens monuments, depuis la naissance de Notre-Seigneur...”, au fost puse bazele pentru constituirea cronologiei în calitate sa de știință specială sau auxiliară a istoriei [15, p.79-88]. Referindu-se la cronologie, Aurel Sacerdoțeanu stipula că este știința care „studiază diferite forme sub care s-a măsurat timpul. Ea are în vedere erele (...), perioadele (...), anii consulatului, imperiului regalității, sărbătorile etc. Scopul principal este de a transforma orice sistem în ani ușor de orientat, în raport cu era noastră, înainte și după Hr.” [112, p.21]. Actualmente, cronologia este o știință care studiază sistemele de măsurare a timpului și istoria apariției acestora [126, p.4].

Distinsul savant german Christoph Keller / Cellarius (1638-1707) este autorul lucrării *Historia tripartita*, în prima parte a căreia a expus istoria antichității până la domnia lui Constantin cel Mare (*Historia antiqua*, 1685). În cea de-a doua parte a propus limitele cronologice ale Evului mediu: perioada cuprinsă între anii 330 și 1453 (*Historia medii aevi a temporibus Constantini Magni ad Constantinopolim a Turcis captam deducta*, 1688). În anul 1596 a fost editată cea de-a treia parte – *Historia nova*, autorul reieșind din considerentul că începutul epocii noi a demarat odată cu debutul secolului al XVI-lea [132, p.121].

În anul 1901, Grigore C. Buțureanu în manualul *Istoria nouă și contemporană*, destinat „pentru trebuința” elevilor din gimnazii și școli secundare de fete, clasa III, avea să plaseze începutul epocii noi, adică moderne, pentru fiecare țară sau spațiu geografic în mod diferit, după cum urmează: a) Franța – domnia lui Ludovic al XIV-lea; b) Anglia – sub ultimii Stuarti (de la Carol II (1660-1685); c) Germania – Războiul de 30 de ani și domnia lui Leopold I (1658-1705); d) „Orientul Europei” (Rusia, Suedia, Turcia, Țările Române) – de la 1648 [10, p.3-77]. De remarcat este și faptul că drept punct de finalitate a epocii moderne și, respectiv, de demarare a epocii contemporane este luat începutul Revoluției Franceze [10, p.78-80].

În anul 1912 Nicolae Iorga preciza că Evul mediu cuprinde epoca dintre „năvălirile sau mai bine strămutările barbarilor și căderea orașului împăratesc Constantinopol în mâna Turcilor” [76, p.3]. Ulterior Nicolae Iorga, în lecția sa cu titlul sugestiv *Problema închiderii Evului mediu*, a numit câteva repere, care, deși erau considerate drept puncte cronologice de finalitate pentru această epocă, totuși, în viziunea autorului, nu puteau pe deplin fi acceptate: a) 1453 – „Turcii otomani, osmanlâi, ai lui Mahomed al II-lea au luat Constantinopol”; b) Descoperirile maritime ale lui Columb „nu pot fi nici ele un moment de separație”; c) Reforma – a fost „propusă ca element despărțitor de Germani”, dar mișcarea de reformă este mai veche (mișcarea „Cluniensilor”, „frații vieții comune” flagelanții), Reforma fiind astfel „numai continuarea în formă germană a mișcării”. Nicolae Iorga constata că „Evul mediu se mântuie cu dispariția principiului care l-a determinat și-l menținuse: capacitatea de creație a maselor populare”, astfel „după 1300, moare Evul mediu”, iar după anul 1400 „Marea democrație organică a Evului mediu s-a dus” [79, p.46-49]. În Europa Apuseană persistă deja „o lume pacificată și fericită sub sceptrul monarhiei absolute” [79, p.50].

Autorul Aurelian Sacerdoțeanu, delimitând limitele cronologice ale Evului mediu, remarca „anul căderii Romei sub barbari” 476 „când Odoacru alungă pe cel din urmă împărat roman, ca începutul Evului mediu”, iar limita cronologică superioară o reprezintă „căderea Constantinopolului sub Turci în 1453, deci când cade cea de a doua capitală imperială sub barbari” [112, p.129]. În același timp, autorul este convins că „în istorie nu pot exista date fixe care să mărginească epocile, fiindcă lumea se schimbă greu și nu sunt treceri bruște de la un fel de a trăi și gândi la altul” [112, p.130].

Istoricul Vasile Cristian, referindu-se sub multiple raporturi la începutul epocii moderne în istoria universală și fiind conștient de faptul că „găsirea unui moment de demarcare între două perioade istorice este dificil de realizat”, a acceptat soluția marxistă a opțiunii pentru secolul al XVI-lea, secol care marchează trecerea la perioada modernă a istoriei universale [37, p.404-414].

Cercetătorul Alexandru-Florin Platon, relevând istoria țărilor Europei de Apus în secolul al XVI-lea, utilizează sintagmele „tranziția spre modernitate” [107, p.6] și „tranziția spre o nouă epocă istorică” [107, p.463]. În viziunea autorului, „secolul al XVI-lea acoperă, în istoria Europei, un interval mai lung decât veacul propriu-zis. El începe în 1492-1494, odată cu prima expediție atlantică a lui Columb, și se încheie în 1618/1648, cu Războiul de 30 de ani, care a repus în discuție echilibrul de forțe de pe continent” [107, p.463]. Limita cronologică inferioară a epocii moderne este legată de descoperirea Americii care „a inaugurat o serie de mari schimbări în istoria civilizației europene, care au așezat-o, indiscutabil, sub semnul modernității” [107, p.463]. În acest context, Alexandru-Florin Platon se referă la o lucrare a lui Henri Hauser care susținea „că veacul al XVI-lea a fost, de fapt, un secol modern” [65, passim].

Raportându-se la istoria popoarelor din sud-estul Europei în epoca modernă, Nicolae Ciachir a ales drept segment de reper pentru începutul epocii moderne secolul XVIII [22, p.52-84]. La delimitarea limitei cronologice superioare, autorul, în baza analizei relațiilor internaționale, finalizează discursul său academic cu evenimentele legate de victoria revoluției kemaliste și proclamarea Republicii Turcia (1923) [22, p.502-509]. Într-o altă lucrare de sinteză Nicolae Ciachir identifică finalitatea epocii moderne cu anul 1919, mai bine zis – cu adoptarea Pactului Societății Națiunilor (28 iunie 1919) [24, p.280-282].

Istoricul Petre Popa prezintă în lucrarea sa „semnificația generală a modernității clasice universale (1618-1918)”, drept puncte de reper fiind luate Războiul de 30 de ani (1618-1648) și Primul Război Mondial (1914-1918) [110, p.5]. În primul compartiment, intitulat „Preludii ale modernității clasice universale”, sunt prezentate în mod retrospectiv un șir de „etape, fenomene și evenimente de mare importanță pentru debutul fizionomiei modernității universale”: *Renașterea și Umanismul* (sec. XIV-XVI), *Reforma religioasă, Contrareforma, Luminismul*, descoperirea *Lumii Noi*, revoluția agrară, *mercantilismul* [110, p.7-15].

Problema identificării limitelor temporale ale epocii moderne în istoria românilor a fost dezbătută pe larg în istoriografie. Astfel, Grigore C. Buțureanu demara începutul epocii noi pentru istoria românilor cu perioada de după domnia lui Vasile Lupu în Moldova (1653) și a lui Matei Basarab în Muntenia (1654). Pentru acest autor, epoca „nouă” este nuanțată de domniile Cantacuzineștilor în Muntenia și a Cantemireștilor în Moldova. Epocă fanariotă (1716-1821) marchează prin sine și finalizarea istoriei noi, odată cu introducerea domniilor pământene [10, p.69-77]. De altfel, pentru istoricii, care au scris înainte de Primul Război Mondial, evenimentele secolului XIX țineau de istoria contemporană, astfel limita cronologică de început a epocii contemporane va fi periodic deplasată [39, p.39]. Anul 1821, propus de către unii istorici români pentru începutul epocii moderne, era utilizat de către A.D. Xenopol pentru începutul epocii contemporane [27, p.14].

Nicolae Iorga aprecia că în epoca „filozofică” a secolului al XVIII-lea Principatele Române devin „monarhii moderne”. În anul 1963 cercetătorul M.Anderson a propus ca începutul epocii moderne, inclusiv pentru Principatele Române, să fie situat în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea. În opinia lui J.Rohrer, spațiul românesc în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea a fost sub acțiunea activă a acelorași mutații reformatoare sub raport social, economic și politic, influențat de aceeași ideologie înnoitoare a iluminismului. Iuliu C. Ciubotaru considera că urmează „să datăm de la 1821 epoca modernă, ceea ce reprezintă avantajul de a nu fi obligați să împingem orânduirea feudală până la mijlocul secolului al XIX-lea” [37, p.404-414]. Într-o apreciere a Ioanei Constantinescu se menționa că „destrămarea feudalismului nu a însemnat înlocuirea directă a relațiilor feudale cu relații capitaliste” [33, p.9].

Cristina Oghină Hariton constată că istoriografia plasează secolul XVIII românesc la granița dintre medieval și modern. Astfel, secolul XVIII se plasează la debutul procesului de modernizare [100, p.133].

Cercetătorul Demir Dragnev în volumul dedicat istoriei și civilizației medievale și moderne timpurii în țările române a formulat unele compartimente în modul următor: „Creșterea economică și fenomene de modernizare în Țara Moldovei (mijlocul sec. XVIII – încep sec. XIX)”; „Premisele afirmării modernizării în economia Principatelor Române în ultimul sfert al sec. XVIII - începutul sec. XIX”; Acumularea capitalurilor și formarea pieței forței de muncă salariată”; „Procesul de modernizare timpurie” [48, passim].

Distinsul istoric român, de origine basarabeană, Leonid Boicu a elaborat un studiu sugestiv în acest sens: „A doua jumătate a sec. al XVIII-lea – început al epocii moderne în istoria României” [6, p.431]. Autorul constată că au fost întreprinse numeroase încercări de periodizare, iar soluțiile propuse nu au „întrunit sufragiile tuturor istoricilor”, iar „la o schemă a periodizării (în întregul ei și în toate compartimentele și articulațiile ei) dată pentru totdeauna nu se va ajunge probabil niciodată” [6, p.431].

Problema periodizării și începutului epocii moderne pentru spațiul românesc conține o notă masivă de relativism. Încercările de a stabili un an fix al lansării epocii moderne sunt sortite din start eșecului din mai multe considerente: a) tendințele efemere de modernizare a societății nu au avut un caracter consecvent, fiind adesea stopate din cauza incertitudinilor politice, inclusiv a instabilității domniilor; b) inovațiile din domeniul economic aveau un caracter duplicitar – pe de o parte, apar elemente cu caracter precapitalist, dar, pe de alta – rolul lor în societate lasă mult de dorit.

Dimensiunea economică a procesului de modernizare. Țara Moldovei traversa în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea o perioadă dificilă, legată în special de amestecul politic și militar direct al marilor puteri în chestiunile interne ale principatului. Existența regimului fanariot în Principatele Române, caracterizat de multiplele obligații de aprovizionare cu grâne a Porții [18, p.397], rechizițiile de tot felul, distrugerile

provocate de confrunțățiile militare directe dintre Imperiul Otoman cu Austria și Rusia, jafurile comise de armatele străine [113, p.18], precum și importanța poziției geografice în cadrul relațiilor politice ale Porții cu statele din centrul și estul Europei făceau ca secolul al XVIII-lea, în aprecierea lui Dumitru Z. Furnică, să fie „secolul de cea mai apăsătoare tiranie economică exercitată de turci asupra noastră, pentru că turcii, pierzând atâtea provincii de unde își scoteau cele necesare, rămăsese la Nordul Dunării numai cu Țările Române și de aici trebuia acum să scoată cea ce scosese din toate provinciile pentru necesitățile economice ale lor, și aceste necesități fiind mari, negreșit că și exploatarea era mare și neomenească” [53, p.XVII]. Cu toate că regimul politic fanariot nu a dus la introducerea unui „sistem economic și fanariot opus celui din țară”, totuși multiplele obligații de aprovizionare cu grâne a Porții, rechizițiile, distrugerile provocate de efectuarea operațiilor militare pe teritoriul Țării Moldovei, dezmățul și abuzurile provocate de armatele străine au constituit o povară grea pentru economia principatului. Cererile excesive de bani au făcut ca jaful să devină temelia întregului sistem de orânduire [111, p.393]. Domnii fanarioți au adus cu sine „toate elementele dure, arbitrarie și uneori înfricoșătoare ale dominației otomane asupra grecilor” [86, p.17], iar întreaga epocă fanariotă este apreciată de către cercetătoarea Barbara Jelavich drept „cea mai grea perioadă din istoria modernă a românilor nu numai din cauza corupției sistemului, ci și a extorcărilor fiscale la care au fost supuse de către Poartă cele două provincii” [85, p.99].

Domnia fanarioților, tratați de către sultan ca simpli funcționari, nu a însemnat deloc faptul că nu erau luate în considerare interesele politice și, în special, cele economice ale țării. Poarta, fiind cointeresată în aprovizionarea cu bunuri alimentare, nu a putut ignora interesele vitale ale Țării Moldovei, inclusiv păstrarea și menținerea unor raporturi economice favorabile cu țările din centrul Europei, în special cu Polonia. La rândul lor, domnii fanarioți, în măsura posibilităților existente, nu au ignorat interesele strategice ale țării în aspect preponderent economic, deoarece erau cointeresați într-o bunăstare financiară care le-ar fi permis o domnie mai îndelungată și o achitare cu creditorii mai rapidă.

Principala piedică care a stat în calea dezvoltării economice a țării a fost monopolul turcesc [69, p.44]. Statutul de suveran al principatelor dunărene oferea Porții posibilitatea de a achiziționa din Țara Moldovei vite, cereale, oi, unt, seu, miere, ceară necesare pentru aprovizionarea capitalei otomane [69, p.45]. Produsele menționate erau plătite la un preț mult mai scăzut decât cel de pe piață, aducând astfel enorme prejudicii economiei în ansamblu și deregând piața internă și sistemul de prețuri [67, p.453]. Cel mai des aceste produse se plăteau sub jumătate din prețul real, fiind transportate pe gratis de către țărani la locurile de destinație sau în porturile dunărene [69, p.45]. Aceste fenomene nefaste creau dificultăți majore în calea dezvoltării comerțului exterior, îngreunând și aprovizionarea internă.

În calea evoluției economice a principatului existau un șir de impedimente pe care nici domnii nu le puteau înfrunța. Unul dintre cele mai serioase obstacole în această privință era menținerea a numeroase vămi interne care frâneau procesul de formare a pieții unice [119, p.31].

Resursele naturale ale Țării Moldovei au determinat în epoca fanariotă menținerea activităților economice tradiționale, de rând cu constituirea unor sectoare cu un anumit grad de noutate. Principatele dunărene erau considerate „Chelarul” (cămara) sultanilor, dar unele produsele ajungeau prin contrabandă în statele europene [109, p.63].

Situația ramurii agricole în Moldova a fost marcată de către un șir de factori naturali, în special de calamitățile dezastruoase, dar și de invaziile de lăcuste, epizootii, epidemii și secetă. Respectiv și recoltele au fost în general modeste, la grâne ele fiind apreciate la producții între 5-10 q la hectar [96, p.49].

Dintre ocupațiile de bază ale populației se evidențiază pomicultura și legumicultura. La începutul secolului al XVIII-lea, Dimitrie Cantemir scria că în Moldova „vei găsi nu livezi, ci păduri de pomi fructiferi. La munte fructele cresc de la sine, la șes însă trebuie să fie cultivate prin grija omului, dar tocmai de aceea sunt și mai gustoase” [11, p.109]. Marele învățat remarcă că atunci când ostașii poloni intrau în Țara Moldovei pentru a lupta cu turcii „ziceau că nu au nevoie de niciun fel de provizii”, fiindu-le de ajuns fructele de diferite feluri, aflate din belșug în țară [11, p.109]. Situația în ramura dată s-a păstrat și în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Drept confirmare servesc notițele unor călători străini. Astfel, în anul 1788, călătorul italian Domenico Sestini, vizitând Moldova și Țara Românească, nota în zilnicul său că există „adevărate păduri de peri, meri, pruni, cireși (...); nu numai în grădini, ci și în păduri cresc diferite soiuri de fructe cu gust bun și din abundență, fără să necesite o îngrijire specială”; fructele „au un gust excelent și o deosebită savoare; mărul domnesc este, probabil, cel mai remarcabil din Europa, datorită mărimii, gustului și parfumului” [122, p.46-47].

Merele de soiul domnesc erau lăudate și de către turci [127, p.138]. Călătorul georgian Iona Ghedevanișvili constata că țara este bogată în „fructe, care sunt și foarte ieftine”, chiar și pe timpul staționării a circa optzeci de mii de ostași ruși „nu se observa o scumpire, dar numai o ieftinire” [131, p.443].

Pomicultura și legumicultura erau ocupații rentabile, deoarece fructele și legumele se vindeau la prețuri destul de ridicate. Astfel, într-un act al vremii se menționa că țărani din satul Rădășeni „au o somă mare de livezi, din care fac parte multă neguțatorie, vânzând acele poame cu preț”. Dijma din fructe pe doi ani valora 700 de lei [45, p.625], care constituiau echivalentul a 350 de oi sau 70 de vaci [95, p.126-127], fapt ce ne face să presupunem că suprafața livezilor era însemnată. Sporadic domnia intervenea și lua măsuri de protejare a livezilor. În noiembrie 1792, Al.Moruzi a întărit anafora unor boieri moldoveni prin care aceștia cereau protejarea pădurilor și pomilor [45, p.570, 654].

O latură mai dificilă a evoluției noilor fenomene în sfera productivă o constituie cea a rolului exercitat de centrele urbane. Referindu-se la rolul exercitat de centrele urbane în economia principatului, cercetătorul Virgil N. Madgearu, într-o manieră critică, afirma că „până în a doua jumătate a sec. 19-lea orașele noastre au fost centre de consumație, fără viață productivă proprie de oarecare însemnatate” [90, p.132].

Nu împărtășim punctul de vedere lansat de către Virgil N. Madgearu, deoarece realitatea a fost cu totul de altă natură. În anul 1774 în Țara Moldovei existau 23 de așezări urbane, 15 dintre care aveau sub 1.000 de locuitori, iar în 1803 numărul lor a crescut la 26 [97, p.8-15]. În total, din anul 1774 până în anii '20 ai secolului al XIX-lea în Moldova au fost create peste 40 de târguri și orașele [44, p.VII]. Spre deosebire de alte state din Europa de Est, orașele din Țara Moldovei nu erau specializate în producerea anumitor tipuri de mărfuri [128, p.130]. Pentru orașele din spațiul sud-est-european era caracteristică o pondere, destul de mare în cadrul populației urbane, a locuitorilor veniți din mediul rural. În Țara Moldovei, conform recensămintelor din anii 1772-1773 și 1774, în opt orașe principale 10% din locuitori le alcătuiau țărani. În Dorohoi această cotă constituia 0,6%, în Roman – 23,1%, în Hârlău – 24,5% [128, p.131].

La mijlocul secolului al XVIII-lea existau toate condițiile pentru o dezvoltare mai favorabilă a vieții urbane. Multe dintre orașele aflate odinioară în ruine erau reconstruite treptat. Într-un hrisov al domnului Gr.Calimachi din 1761 se specifică faptul că centrul orașului Suceava, „care mulți ani la rând era pustiu fără case de locuit, aflându-se doar în ruine, începe a fi populat” [31, p.129-131]. Au crescut cu mult Focșanii din partea Moldovei, au fost restabilite orașele Vaslui, Bârlad, Fălciu. În același timp, mai mulți autori, printre care și cercetătorul Demir Dagnev, recunosc faptul că „procesul de refacere a orașelor decurgea foarte lent” [47, p.92], în unele dintre ele (cum au fost Cotnari, Șcheia, Baia, Lăpușna) nu a fost depășită starea de stagnare și aceste centre s-au transformat în sate [26, p.101-102].

Vechiul sat de răzeși podgoreni Odobești s-a transformat în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea în târg [60, p.176]. În anul 1792 a fost înființat târgul Fălești, „care poartă, în actele vremii, și numirile de „Chele arsă” și „Pânzăreni” [57, p.507-508]. La 18 august 1780 Constantin Moruzi a ridicat satul Fălticeni la nivel de târg „cu dughene și case de locuit”. Târgul în cauză era numit la început Foltuceni, Fulticeni dar mai des Șoldănești [36, p.36]. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea în nordul Țării Moldovei au apărut târgurile Briceni (1788-1798), Lipcani (fostul Podul), Novoselița de Jos (menționat pe harta lui Bauer/(1769-1774), Bălți (1769-1782), Otaci (existent la 10 aprilie 1781), Rașcov sau Vadu Rașcului, Telenești (înființat la 25 octombrie 1796) [61, p.48-51], Adjudul Nou (1794) [44, p.22], Burdujeni (1786), Tuzora (1794) [29, p.202]. La 12 iunie 1792 Alexandru Moruzi i-a aprobat lui „Constantin Mareș biv vel căpitan de Ropce” înființarea de târg pe moșia Vlădeni din ținutul Suceava [44, p.16; 55, p.4-6, 20-23]. Este semnificativ faptul că târgurile au apărut în ținuturile centrale și în cele de nord ale Țării Moldovei. Remarcăm faptul că înființarea noilor târguri în nordul țării a constituit o urmare directă a dezvoltării relațiilor comerciale în regiune, implicit și a raporturilor economice cu regiunile polone limitrofe.

În același timp apariția acestor târguri a fost rezultatul interacțiunii mai multor factori: îngrădirea monopolului otoman și atenuarea regimului fanariot după încheierea păcii de la Kuciuk-Kainargi, depășirea declinului economic în Țara Moldovei, creșterea cerințelor la mărfurile agricole pe piețele europene [29, p.202]. De altfel, pe parcursul secolului al XVIII-lea fenomenul agrarizării orașului s-a manifestat și în Polonia [28, p.151].

Revenind la acea afirmație categorică a cercetătorului Virgil N. Madgearu, ținem să precizăm câteva trăsături specifice ale apariției și activității manufacturilor în Țara Moldovei. În primul rând, manufacturile înființate în Țara Moldovei reprezentau după modul de organizare a producției forma de manufactură dispersată sau descentralizată. De exemplu, pentru economia engleză o astfel de formă a manufacturii era caracteristică

pentru secolul XVI - prima jumătate a sec. XVII, fiind răspândită în special în ramura textilă a industriei și jucând „un important rol în infiltrarea relațiilor capitaliste” [83, p.27]. În Moldova, majoritatea manufacturilor înființate erau amplasate în afara orașelor. Suntem de părere că o astfel de amplasare reieșea din trăsăturile specifice ale economiei principatului care nici pe departe nu confirmă opinia lui Virgil N. Madgearu precum că așezările urbane ar fi fost doar niște simple „centre de consumație”. Majoritatea manufacturilor au fost înființate în apropierea surselor de materie primă sau în anumite localități amplasate favorabil în cadrul rețelei căilor de comunicație, care, la rândul lor, erau destinate să asigure atât aprovizionarea, cât și realizarea produselor finite. Practic, nu era rentabil, din punct de vedere economic, de a amplasa aceste manufacturi în raza marilor orașe. Aceasta din mai multe considerente, pe care și le vom expune în continuare.

În primul rând, necesitatea brațelor de muncă era satisfăcută cu lucrători din sate (remunerați cu o plată în bani mult mai mică sau în natură) și, în caz de necesitate, meșteri de peste hotare. Boierii aveau dreptul de a folosi și munca scutelnicilor la aceste întreprinderi. Numărul angajaților permanenți era foarte redus și nu exista necesitatea acută în brațe de muncă. În cele câteva manufacturi existente în țară lucrau în jur de 1000 de oameni, dintre care 60% erau angajați la ocnele de sare de la Târgul Ocna și la șantierul naval din Galați, ambele fiind întreprinderi de stat [47, p.115].

În al doilea rând, în cazul amplasării manufacturii în oraș ar fi crescut cheltuielile de transportare a materiei prime. Costurile pentru transportul materialelor necesare ar fi fost enorme și din cauza calității proaste a drumurilor [2, p.249-250].

Cel de-al treilea argument ține mai mult de natura și mentalitatea omului întreprinzător, înzestrat mai mult sau mai puțin și cu spirit de aventurier. În orice țară au activat întotdeauna întreprinzători, inclusiv proprietari de manufacturi aventurieri, care își conduceau mai bine afacerile, aflându-se la o depărtare mai mare față de autorități.

Odată cu încercările de limitare a monopolului otoman, întreprinse în ultimul sfert al secolului al XVIII-lea, devin posibile acumulările de capitaluri. Manufacturile devin mai numeroase și sunt înființate de către domnie, marii boieri sau chiar de unii dintre negustorii bogați. Cel mai des ele produceau postavuri, obiecte din piele, ceramică, sticlă, articole alimentare etc. Activitatea acestor manufacturi era asigurată și prin invitarea unor specialiști străini din Polonia, Prusia, Silezia și Austria.

Domnii fanarioți, marcați de povara obligațiilor fiscale față de Poartă, dar și interesați de obținerea unor venituri personale, au acționat „în direcția creșterii puterii și resurselor financiare ale statului, fiind nevoiți, în scopul administrării profitabile a Principatelor, să întreprindă o guvernare cu efecte modernizatoare” [100, p.135].

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea unii domni au lansat inițiative de înființare a manufacturilor. Au fost organizate „cherhanale” de potasă, care se extrăgea din cenușă rezultată în urma arderii lemnului de anumite specii de copaci. Potasa, căreia moldovenii îi spuneau „potas”, era cerută insistent pe piața externă și era utilizată „la producerea sticlei, a săpunului, la argăsit pieile, la spălarea rufelor” [62, p.209]. În urma arderii în condiții speciale a lemnului de stejar se obțineau două produse: potasa caustică și așa-zisa „cenușă bogată”, mult mai inferioară după calitate. Dar, dezvoltarea ramurii în cauză, însoțită de creșterea numărului de cuptoare (până la 30 în anul 1798), a dus la devastarea unor suprafețe însemnate de păduri de către proprietari prin arderea copacilor [8, p.356; 117, p.356], fapt care l-a determinat pe Alexandru Callimachi să interzică această industrie [77, p.172; 34, p.76; 62, p.211-212]. Distrugerea pădurilor nu a fost cauzată numai de producerea potasei, dar și de transformarea lemnului în mangal sau cărbune de lemn care era necesar curții domnești [62, p.204] și de exporturile masive ale acestui produs în Constantinopol [99, p.99, 101]. Cercetătorul C.Șerban avea să mai constate că producerea potasei urmărea și creșterea veniturilor personale ale deținătorilor de păduri, fiind și una dintre formele acumulării primitive a capitalului comercial [117, p.357].

Manufacturile înființate în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea reprezintă prin esența lor noi forme de organizare a producției, marcate și de unele circumstanțe locale; înființarea lor reprezenta, inclusiv, inițiativa domnilor sau a boierilor. În unele cazuri, manufacturile erau înființate la porunca sultanului, având un singur scop, și anume: de a asigura necesitățile Porții cu anumite mărfuri.

În opinia lui Costin Kirițescu, cele câteva manufacturi „au fost înființate de domni și de boieri, în goană după un mijloc suplimentar de câștig” [88, p.111]. Rolul domnilor în acest proces a constituit de fapt „impulsul modernizator”, statul fiind astfel „singura forță care are mijloacele și interesul de a introduce modificări în structurile de rezistență ale societății” [100, p.134]. Majoritatea manufacturilor au fost înființate în baza unor surse modeste. În cadrul acestor „fabrici” [63, p.227] se producea postav, sticlă, alimente, hârtie, ceramică,

îmbrăcăminte, săpun, bere [109, p.67]. Forța de muncă era preluată din zonele rurale apropiate, iar meșterii specializați proveneau din Transilvania, Polonia, Austria, Germania [109, p.67].

În același timp, Poarta, într-un „Kanunname” (1792-1793, martie), cerea voievodului Moldovei „îndeplinirea multor și multor servicii împărătești, prin înființarea unor întreprinderi („Kerhane”) de postavuri și de alte stofe, sau altele de acest fel” [46, p.24-26]. Ulterior, sultanul Selim al III-lea a emis un firman, datat cu 2-11 aprilie 1793, cu privire la dezvoltarea agriculturii și manufacturilor în țările române. O clauză specială a firmanului îi cerea domnului Moldovei Mihail Șuțu îndeplinirea multor altor servicii împărătești, mai cu seamă prin înființarea de cherhanale („çuka”) și de alte postavuri („akmișe”) sau altele de acest fel, care vor aduce cu timpul foloase mari țărilor bine păzite și raialelor” [46, p.41-42].

Asigurarea cu brațe de muncă în cadrul salinelor nu întâlnea mari dificultăți. Zăcăminte de sare erau atestate și parțial valorificate la Târgu Ocna, Săcuienii, aflați mai la nord de Slănic; puțuri de sare sau slatine existau în apropiere de Târgu-Neamț, în ținutul Bacău, lângă satul Faraone; izvoare sărate se aflau în ținutul Putnei, la vest de satul Nereju; în același ținut era cunoscut pârăul sărat „care se varsă în Zăbala la satul Paltinul” [59, p.49]. La minele de exploatare a sării din Târgu Ocna forța de muncă era asigurată de rufetași și de un număr însemnat de condamnați (*osândiți la ocnă*) care erau folosiți numai la tăierea sării în interiorul gropilor [115, p.133]. De altfel, existența unor bogate resurse naturale în împrejurimile acestui oraș va favoriza „dezvoltarea mai timpurie a relațiilor capitaliste în această zonă” [115, p.132].

O ramură profitabilă pentru domnie și țară era considerată cea textilă. Grigore III Ghica a acordat o atenție mult mai mare acestei industrii comparativ cu predecesorii lui. Într-un raport al marelui vizir și al lui Reisefendi se menționa: „Prin această (acțiune) numitul (voievod) urmărește plata datoriilor interne (ale țării) și scutirea (supușilor) de dările obișnuite și neobișnuite. Aceste condiții avantajoase și ocrotitoare fac ca maiștrii și muncitorii din toate părțile să se grăbească să vină cu familiile lor (la angajare). Ducând tratative cu meșterii sosiți, au înființat în apropiere de târgul Iași, în localitatea numită Frumoasa, două ateliere mici drept model; iar pentru țesutul postavului au folosit o moară în formă de vârtej, pe un râu ce li s-a părut potrivit” [64, p.23]. Raportul prezentat demonstrează că, înainte de a înființa o manufactură adevărată, Grigore III Ghica a testat activitatea a două ateliere experimentale. Drept confirmare servește și relatarea lui Charles de Peyssonel, datată cu anul 1762, prin care afirma că realizarea postavului francez „londrins” pe piața din Galați întâmpină o concurență serioasă atât din partea postavurilor importate din Polonia și Leipzig, cât și a postavurilor care se fabrică în țară [103, p.203]. Polonezii de asemenea cereau, prin intermediul pașalei de Hotin, distrugerea fabricii de postav de la Iași pentru a înlătura concurența [72, p.469].

În anul 1764 Grigore Alexandru Ghica, după efectuarea unei investigații temeinice a terenului de către trimiși speciali, dar și de domn personal [64, 23], înființează manufactura de postav de la Chiperești, la confluența Bahluiului cu Jijia („Dealul Doamnei”), acceptând și angajarea unor specialiști polonezi și germani [73, p.62-64; 71, p.381; 125, p.137; 99, p.94; 52, p.88, 101], fiind aduse din Polonia și uneltele necesare [20, 487]. De tot au fost aduse 47 de familii protestante din Polonia [28, p.148]. Domnul finanța aprovizionarea cu lână de diferite calități, cu unelte și utilaj [82, p.368-369]. „Postăvăria” a fost „afierosită” mănăstirii Sfântului Spiridon pentru întreținerea spitalului [28, p.148]. Înființarea acestei fabrici, în viziunea lui Nicolae Iorga, avea scopul de a nu importa postav străin și de a favoriza porturi de haine confecționate din postav autohton. În una din zile, domnul Țării Moldovei a apărut în sala divanului îmbrăcat în haine cusute din acel postav. Prin exemplul său personal domnul le-a sugerat boierilor să se îmbrace în veșminte cusute din postav de la Chiperești, aspru, grosier, simplu și sobru [70, p.61], care, pe lângă toate, era și mai ieftin [78, p.18; 73, p.62]. Jean Louis Carra scria că la curtea domnului țării „nu este voie să porți o căciulă de aceeași culoare cu cea a domnitorului și a fiilor săi, care e albă”, astfel „un tânăr boier stând cincisprezece zile în temniță și aproape luând două sute de lovituri de nuiete la tălpi pentru că a purtat o îmbrăcăminte de mai bun gust decât cea a lui Grigore Ghica”, neglijând astfel ordonanța de combatere a luxului vestimentar [16, p.91; 81, p.33]. După spusele cronicarului Pseudo-Enache Kogălniceanu, postavul se lucra în culori diferite și, ca mostră, a fost trimis „peșcheș” sultanului Mustafa al III-lea un sul din producția autohtonă [89, p.120-121]. Realmente, au fost trimise zece bucăți de postav de diferite culori [64, p.21].

Grigore III Ghica „căuta în tot chipul ca să poată găsi o mijlocire ca să poată face un lucru cari să nu fi mai fost al’dată în țara aceasta. Și așa au socotit că va putea ca să facă postav aice în țară”, (...) „și-au făcut singur mărie-sa un rând de straie de postav: libadè și giubè și într-o zi făr-de-veste, au eșit îmbrăcat cu ele la divan” [64, p.17]. Ceilalți boieri au venit îmbrăcați în postavuri scumpe, dar au înțeles „exemplul simplității

și a buneii măsurii", venind a doua zi „la Divan îmbrăcați în postav de Chipirești” [78 p.18]. În aprecierea lui Nicolae Iorga, anume din acest moment statul va întreprinde măsuri pentru „a ocroti industria pe care o întemeiasse” și „nu se întâmpla cel mai mic lucru la fabrică fără ca Ghica (...) să nu aibă cunoștință de dânsul și să nu reglementeze din nou” [78, p.18]. Prin fapta sa Grigore III Ghica și-a rușinat sfetnicii, oferindu-le o pildă moralizatoare și a impulsionat într-un fel meseriașii locali care se puteau astfel mândri că produsele lor erau demne de un suveran [70, p.61]. Dar, în anul 1766 această manufactură și-a încetat activitatea, o bună parte dintre meșteri și lucrători plecând în Țara Românească unde au înființat o manufactură similară la Pociovaliște, lângă Snagov [82, p.369; 19, p.485-486].

Pe parcursul secolului al XVIII-lea domnia a încurajat înființarea a 3-4 „fabrici” producătoare de sticlă. Toate erau așezate pe moșii boierești sau mănăstirești [117, p.354].

Prima mențiune documentară despre existența unei sticlării în Țara Moldovei se află în „Condica de porunci, corespondențe, judecăți și cheltuieli a lui Constantin Mavrocordat” [74, p.443], care amintește de existența în jurul anului 1740 a unei sticlării în satul Călugăra din ținutul Bacăului. Sticlării meșteri și lucrători străini erau veniți din Transilvania, se bucurau de scutiri și privilegii, fiind obligați să dăruiască domniei anual câte 500 de geamuri și câte 100 de sticle (butelii) obișnuite și să vândă domniei, la nevoie, mărfurile cu câte 2 parale sticla [117, p.354].

O carte de scutire de dări, datată cu 30 mai 1768, îl vizează nemijlocit pe evreul Marcovici Hețel din Hârlău, care „va deschide două fabrice cu toată cheltuiala sa, una pentru sticlării și una pentru hârtii”. Domnul Grigore Callimachi poruncește ca cei „3 jidovi ci vor fi asupra fabricilor purtători de griji să nu fie supărați întru nimica”, cei 60 de angajați urmau a fi scutiți de bir, în schimb întreprinderile erau obligate să asigure curtea domnească „di 20 steclii și din 20 bucăți hârtii una” [84, p.73]. În septembrie 1772 Marco jidovul „din bună vrerea sa i-au vândut italianului (Petru Magi) fabrica steclăriei ca să o ție el și să lucreze steclărie pe tocmelile ce au avut” [84, p.74].

Petru Magi este amintit în anul 1772 ca patron al unei fabrici de sticlă și hârtie de pe moșia Vitijeni de lângă Hârlău, folosind 30-50 de lucrători (liude) [28, p.148]. Petru Magi a muncit timp de trei luni de zile la înființarea „fabricii” sale, suportând și toate cheltuielile necesare. De la 4 septembrie 1772 cei 30 de lucrători au fost scutiți de toate dările față de divan [117, p.354]. Soarta întreprinzătorului italian a fost tragică, deoarece dintr-un zapis al lui Hreșco jidovul din Hârlău, din 12 martie 1784, dat pentru „40 lei ce a luat de la Petre italianul”, rezultă că Petru Magi a fost ucis de tâlhari [84, p.74]. Din 1786 un oarecare Șaber (Saber), sas de origine, a devenit noul proprietar al sticlăriei, transferată pe moșia Deleni, bucurându-se și de permisiunea domnească de a angaja 100 de lucrători străini [104, p.404; 117, p.354]. Angajații sunt străini „școși de peste hotar dintr-alte țări”, nu plăteau birul vistieriei „cât și alte dări și angarii ce vor fi asupra altora” pe perioada angajării în activitatea de muncă [84, p.74]. Produsele fabricate la această sticlărie erau destinate în special consumului intern.

Sticla era fabricată și de meseriași în ateliere mai mici. În două acte datate cu anii 1773-1774 este amintit „Leiba jidov steclar” în legătură cu un litigiu referitor la o dugheană din Muntenime, pe locul bisericii Sfântului Nicolae [5, p.793].

Între anii 1798-1802 este atestat documentar ca proprietar de sticlărie la Miclăușeni marele postelnic Dumitrachi Sturdza [19, p.485-488]. Sticlăria menționată a fost condusă de evreul Avram sin Iacob [104, p.404; 19, p.487]. În registrul de cheltuială nu este indicat locul concret în care a funcționat sticlăria. În opinia cercetătorului C.Șerban, această sticlărie a funcționat în satul Miclăușani sau cel puțin în apropiere de el. Anume această localitate oferea cele mai avantajoase căi de comunicație, era amplasată în centrul regiunii celor 17 sate de unde se achiziționa în abundență cenușa de potasă, grație în primul rând existenței bogatelor păduri de stejar și fag [117, p.360].

În conformitate cu datele privind cheltuielile sticlăriei din satul Miclăușani, în perioada anilor 1798-1802 constatăm că patronul ei a cheltuit 7220 lei și 15 bani, dintre care numai în primul an a cheltuit cu sticlăria o sumă echivalând cu 60% din suma totală [117, p.355]. Natura cheltuielilor este următoarea: 32% pentru achiziționarea cenușii de potasă, 27% pentru procurarea utilajului și materialelor de construcții, 18,5% constituia fondul de salarizare, 22,5% reprezentau diferite cheltuieli, inclusiv pentru velnițe [117, p.355]. Sticlăria dispunea de mai multe magazine pentru depozitarea materiei prime, materialelor de construcție, produselor alimentare pentru lucrători, cuptor pentru topirea amestecului chimic, poloboace, căzi, „caldări de la Cordon”, o căsoaie pentru adăpostitul unor velnițe [117, p.355-356].

Cenușa de potasă constituia materia primă principală la producerea sticlei. Cenușa de potasă se obține în urma arderii lemnului și este de culoare brun-neagră. Ea se deosebește de potasa sau soda caustică, care este de culoare albă și provine din calcinarea cenușii de potasă. Obținerea cenușii de potasă reprezintă un proces tehnologic mai îndelungat și necesită instalații speciale. La sticlăria din ținutul Romanului cenușa de potasă era procurată din 17 sate învecinate: Muncelul, Lingurai, Scheia, Mogoșești, Oțeleni, Rădiul, Sirăței, Doljești, Hândrești, Miclăușani, Lița, Tătăruși, Verășani, Fedeleșani, Bîra, Stornești, Mercești. Printre angajați figura un meșter străin, Avram sin Iacob, doi morari pământeni, Mihai și Iancu, o calfă pământean, Ion sin murar, un fecior boieresc, Chiriac, un vătaf, Mihai. Dintre persoanele nesalariate erau prezenți țărani clăcași, argați și salahori, plătiți în special în natură și rareori în bani. În total au fost colectate 3725 merțe, adică 4843 tone de cenușă de potasă [117, p.358]. Astfel, patronul sticlăriei din ținutul Romanului s-a ocupat mai mult cu producerea de potasă și mai puțin de confecționarea obiectelor din sticlă [117, p.360].

În anul 1752 la Iași funcționa un atelier de fabricare a lumânărilor, pentru activitatea căruia se investise 696 de piaștri [82, p.370]. După informațiile oferite de Iona Ghedevanișvili, în țară funcționau unități de producere a cașcavalului („kașkaku”) și brânzeturilor care erau exportate în țări străine [131, p.446].

În Suceava funcționa o făclierie care era dată în arendă de către epitropia bisericii Sf. Neculai. La 3 noiembrie 1776 epitropia i-a anunțat pe negustorii moldoveni, greci, armeni și evrei că dă în arendă prin licitație făclieria din localitate „și care din neguțitori va vre să cumperi și va da mai mult havaetul bisericii să fie volnic să o ia și numai acela să fie volnic să facă lumânări de său i de ceară aice în târg și să vândă, adecă numai o făclierie să fie și va da havaetul bisericii, iară altul nu va fi volnic să facă lumânări ori de ceară ori de său” [84, p.136]. Nu s-au păstrat date concrete referitoare la organizarea activității acestei făclierii, dar procedura de dare prin mezat și tendința de monopolizare a producției de lumânări în localitate demonstrează existența și aplicarea unor tendințe modernizatoare în sfera economică.

La mijlocul secolului al XVIII-lea în Moldova existau și ceasornicării. Informațiile cu referire la caracterul și munca ceasornicarilor nu sunt complete, dar cunoaștem că Ioan Theodor Calimachi a scutit de biruri la 13 mai 1759 pe Grigore, ucenic la Aslan Ceasornicarul. Acest Grigore va ajunge în perioada lui Grigore Alexandru Ghica ceasornicarul curții, fiind boierit. Aslan Ceasornicarul este elvețianul Arlaud, fiica căruia Bălășica va deveni soția diplomatului polon Boscamp [53, p.VI, IX].

Unele încercări de înființare a manufacturilor au fost stopate din considerente variate. După spusele lui Peyssonel, în Galați a fost înființată o casă de comerț de către negustorul francez François Thomas Linchou, întreprinderea înflorind pe vremea domniei protectorului negustorului Constantin Racoviță (1749-1753), dar suferind ulterior faliment din cauza persecuțiilor succesului la domnie [20, p.215]. În anul 1760 frații Linchou [41, p.185, CCLXIII] intenționau să înființeze în Galați o manufactură pentru prepararea pastramei de vită, aducând în acest scop și câțiva specialiști din Franța [103, p.199]. Proiectul nu a fost realizat din cauza decapitării la Constantinopol a fratelui mai mare François-Thomas Linchou [93, p.159].

O ramură importantă a industriei, dar care nu aducea niciun venit țării, a fost cea de producere a silitrei (salpetru sau azotat de potasiu). Acest produs era utilizat la fabricarea prafului negru de pușcă. Silitra se amesteca în proporție de 75% cu cărbune de lemn (14-15%) și cu sulf (10-11%) [62, p.193]. Se producea în special la Soroca, Hotin, în apropiere de Țuțora la Movila Răbâiei lângă Huși (Movila Hanului) în ținutul Fălciului [64, p.137]. În această industrie erau angajați în jur de 3000 de oameni care aveau dreptul să sape oriunde „chiar dacă ar fi să scormone pământul unei biserici” și nu plăteau absolut nimic față de domnie [62, p.197]. Astfel, domni erau adversarii principali ai acestei ramuri, dar nu o puteau interzice; drept dovadă servește faptul că silitra figurează deseori printre cheltuielile domniei, cum ar fi cele din anul 1777, în mărime de 2000 de lei [14, p.185]. În schimb, calitatea silitrei fabricate în Țara Moldovei era recunoscută de specialiștii din străinătate ca fiind foarte înaltă [62, 197]. Cantitatea acestui produs depășea deseori cerințele Porții [30, p.442; 62, p.197; 64, p.137]. În acest caz, putem numai presupune că surplusul câpătat putea fi comercializat prin contrabandă în țară sau peste hotare.

În spiritul iluminismului și al modernizării se încadrează politica promovată de domnul Alexandru Ipsilanti (1787-1788). A fost admirator al raționalismului și iluminismului european din secolul XVIII [21, p.15], inspirându-se cu pasiune din scrierile lui Voltaire și Montesquieu [94, p.17]. Alexandru Ipsilanti promova în politica sa idei specifice mercantilismului și fiziocratismului [92, p.1002]. Primul curent pune accentul pe circulația mărfurilor, iar al doilea – pe sporul populației agricole. Domnul a pus accent pe redresarea economiei și pe refacerea potențialului demografic. O parte dintre măsurile întreprinse au fost rezultatul acceptării

unor propuneri concrete din partea secretarului său Alexandre d'Hauterive, care i-a atras atenția că „Moldova nu este locuită potrivit cu întinderea și rodnicia sa”, iar „poporația celor ce aduc roade folositoare este mică, iar a celor ce consumă fără folos este mai mare decât s-ar crede” [66, p.127]. În conformitate cu ideile doctrinei fiziocraților, domnul se pronunța pentru sporirea agriculturii și a creșterii vitelor [91, p.161]. În viziunea lui Nicolae Iorga, nu se putea ca Alexandru Ipsilanti, „principe luminat din secolul al XVIII-lea, să nu fie și un adept al școlii economice ce recomandă să nu se lase aurul a se scurge în străinătate, orice țară trebuind să aibă manufacturi” [80, p.323].

Este cert și faptul că multe dintre măsurile preconizate de Alexandru Ipsilanti nu au fost realizate în Țara Moldovei, fapt explicat în mare parte prin domnia foarte scurtă, vârsta înaintată care, după spusele cronicarului, îl făcea „alb ca oaia” [50, p.60] și declanșarea războiului ruso-austro-turc dintre anii 1787-1792.

Manufacturile înființate în Moldova au avut o durată de existență scurtă, dovedindu-se adesea efemere, deoarece produsele lor nu rezistau concurenței din partea mărfurilor străine [129, p.132; 96, p.56]. Acest tip de unitate de producție nu a reușit să se impună în perioada care ne interesează din mai multe considerente, printre care: instabilitatea politică, legislativă și instituțională, lipsa competențelor necesare în mediul fondatorilor, lipsa unui număr suficient de lucrători calificați, imperfecțiunea mecanismului de cointeresare a forței de muncă, pasivitatea investițiilor de capitaluri și lipsa creditelor [96, p.56–57].

Dimensiunea socială a procesului de modernizare. Deși reformele sociale promovate în Țara Moldovei de către domnul Constantin Mavrocordat nu constituie un subiect de abordare specială în studiul de față, vom prezenta acest subiect prin prisma impactului acestor transformări asupra vieții sociale în ansamblu. Desființarea veciniei prin „Așezământul” din 1749 a reprezentat coeziunea intereselor domniei, care tindea să sporească numărul contribuabililor, și ale Porții, care promova o politică tradițională de apărare a contribuabililor de abuzurile administrației locale, pentru ca ei să-și poată îndeplini obligațiunile fiscale [47, p.69-70]. În urma reformei boierii au renunțat la dependența personală a vecinilor față de stăpâni, renunțând și la practica de asimilare a vecinilor cu robii țigani. În schimbul acestor cedări, boierii au primit de la domnie dreptul de a presta de la foștii vecini 24 de zile de boieresc pe an [101, p.310]. De altfel, foștii vecini puteau să-și răscumpere cu 2 lei 12 zile de boieresc, iar restul să presteze în natură [47, p.74; 133, p.312]. Astfel, legislația agrară a fost promulgată în scopul solvabilității țăranilor pentru ca ei să-și onoreze cu prisosință dările față de stat.

Constantin Mavrocordat prin reformele sale, în special prin abolirea veciniei prin hrisovul dat la 6 aprilie 1749 în Țara Moldovei, a reușit să modifice relațiile sociale, pregătind condițiile pentru instaurarea unor practici economice de natură să favorizeze instaurarea economiei de piață. Impactul acestor reforme asupra societății în ansamblu a fost enorm, reformele creau condiții pentru modernizare, influențând totodată și raporturile comerciale externe ale principatului. Reformele lui Constantin Mavrocordat se înscriu în procesul de modernizare a societății care pentru spațiul sud-est european se manifesta și printr-o mentalitate economică aparte, care, după părerea cercetătorului R.Avramov, era compusă din „cooperativism, etatism și corupție” [123, p.6].

O problemă dificilă, totodată controversată, a perioadei cuprinse este cea privind ponderea elementelor burgheze în domeniul economic. Geneza burgheziei în Țara Moldovei și în întreg spațiul românesc „a avut un caracter policentrist” și „trebuie concepută și în cazul românesc ca un proces intern de metamorfoză” [105, p.355]. Boierimea din Țara Moldovei, la fel ca și nobilimea din alte state europene, avea o preferință pentru „o viață activă și ocupații așa-zis burgheze” [108, p.351-414; 118, p.165-167]. În același timp, domniile nu acceptau în funcțiile administrative reprezentanți ai altor categorii sociale. Grigore Alexandru Ghica a emis chiar un hrisov la 12 august 1766, prin care marile dregătorii din țară puteau fi deținute numai de boierii mari [13, p.190]. Mulți dintre boieri, indiferent de rangul lor, fiind proprietari funciari și funcționari ai statului, nutreau dispreț față de activitățile comerciale sau, dimpotrivă, tindeau să se angajeze în aceste activități, ce-i drept, fără a dispune de capitalurile necesare.

Conjunctura politică internațională s-a dovedit a fi favorabilă genezei elementelor capitaliste în spațiul sud-est european, întreg procesul a fost înlesnit de prevederile tratatului de la Kuciuk-Kainargi, clauzele cărora au favorizat în ansamblu dezvoltarea forțelor de producție, care, la rândul lor, au stimulat procesul de creare a burgheziilor naționale în sud-estul Europei [23, p.115].

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în structura regimului agrar din Țara Moldovei au avut loc transformări care prevesteau relații de ordin capitalist [32, p.259]. Nu supraapreciem ponderea acestor transformări, deoarece ele erau substanțial diminuate de dezastrele naturale și militare, tehnica agricolă înapoiată, metodele rudimentare de depozitare a cerealelor (se păstrau cu predilecție în gropi) și fiscalitatea excesivă [34, p.25].

Răspândirea sistemului de arendare a pământului permitea stăpânilor de pământ să obțină sume de bani fără eforturi și risc, unii dintre ei se eliberau în acest fel pentru îndeplinirea unor funcții administrative. Afecțiunea boierilor pentru o viață luxoasă, lipsită de orice interes pentru agricultură, explică în mare parte răspândirea sistemului de arendare a moșiilor [32, p.259]. Boierii nu se ocupau de administrarea moșiilor lor, preferând să le dea în arendă armenilor și evreilor [4, p.113-116]. În anul 1782 von Brognard, într-o manieră critică dar și constructivă, constata că nu atât arendarea moșiilor era dăunătoare, cât faptul că aceste pământuri erau lucrate nu de băștinașii, dar „cu oameni aduși din Ungaria și cu ruși” [99, p.99]. Fenomenul arendășiei, nedepășind faza precapitalistă, a contribuit totuși la dezvoltarea relațiilor marfă–bani, în special în perioada imediat următoare încheierii tratatului de pace de la Kuciuk-Kainargi [32, p.260; 1, p.187]. În aspect geografic, practica arendării, mai ales a pășunilor, apare în regiunile muntoase în legătură cu comerțul de vite. De rând cu arendașii direcți ai moșiilor, activau arendași intermediari între stăpânii de pământ și producătorii direcți, formând de la finele secolului al XVIII-lea „o categorie de sine stătătoare, premergătoare burgheziei” [32, p.262]. În aprecierea lui C.C. Giurescu, arendașii au reprezentat agenții capitalismului în Țările Române [61, p.167].

În același timp, un număr însemnat dintre negustorii din orașe apar în documente în calitate de vânzători sau cumpărători de moși. În anul 1779, Iordache, feciorul lui Manole neguțătorul din Botoșani, era consemnat cu o moșie la Rugășești. În 1792 Iordache, cu prenumele Constantin, fiul lui Manole Varlaam, negustor, era trecut cu satul Popăuți din același ținut [52, p.34; 104, p.409]. Vasile Cumpănă, negustor din Iași, i-a vândut în decembrie 1786 lui „Iordachi Canta biv vel vornicu” părțile de moșie cumpărate mai înainte în Măgirești, ținutul Orheiului [43, p.325]. Procurarea proprietăților funciare a avut o importanță economică, constituind în același timp și un factor puternic de asimilare a negustorilor alogeni care se atașau de țara lor de adopțiune, exprimând și interesele comunității [75, p.139-140]. Negustorii care deveneau proprietari de moși nu renunțau deloc la ocupația inițială, continuând să facă comerț, să practice camăta și tranzacțiile monetare [104, p.410]. Manole Grigore, negustor brașovean, stabilindu-se pe Ulița Târgului de Sus din Iași, a cumpărat la 26 octombrie 1794 un „loc de prisacă, livezi, poiană de fână, pădure, casă, grajd, vie roditoare și altele încă, aparținând moșiei orașului, dar fără a renunța la ocupația comercială” [116, p.71].

Mulți dintre marii negustori erau în același timp și proprietari de capitaluri pe care la dădeau cu împrumut, luând drept ipotecă bunurile imobiliare ale datornicilor [87, p.16-17]. Astfel, ei tindeau să devină proprietari funciari sau arendași și proprietari de case în orașe. În Suceava, Ioan Capri arenda în 1782, pe un an, de la mănăstirea Solca, muntele Găina cu tot venitul lui cu 30 de lei [17, p.82], satele Iacobești, Măreței și Băieșești; Bogdan Moise luase în arendă satele Calafindești, Șerbăuți și Negoștina [38, p.54]; Dumitru Popovici a arenda moșiile din Bucovina ale Mitropoliei din Iași; evreul Marco din Suceava împreună cu Solomon din Gura Humorului au arenda în anul 1782 moșia Stulpicani de la mănăstirea Voroneț cu 40 de lei și dreptul de a vinde două vase de vin ale mănăstirii cu câte 45 parale vadra [17, p.82]. Ioan Capri posedea în Suceava șase case, patru locuri de casă, percepând pentru ele o chirie anuală de 2027 florini [17, p.80].

Erau frecvente și cazurile când negustorii cumpărau direct proprietăți funciare. În aprilie 1767, negustorul Coste Papafil din Iași a procurat 80 de stânjeni din moșia Tărnășești în ținutul Hârlău [5, p.320, d.27]. Același negustor a mai cumpărat de la preotul Grigoraș 125 de stânjeni din moșia Sângerii [5, p.320, d.28] și partea de moșie a ginereului preotului menționat [5, p.320, d.53]. Constantin Pantazi, „cupeț ot Suceava” a cumpărat de la Grigore Hasnăș, în vechiul ocol al Câmpulungului Moldovenesc, un vad de moară împreună cu o poieniță la vadul cailor la un preț de 22 de lei [42, p.76].

În secolul al XVIII-lea domnia practica și darea în arendă, în favoarea unor negustori, a ocnelor de sare [82, p.360]. O categorie proto-burgheză era compusă din cămătarii propriu-ziși. Sunt numeroase documentele vremii care confirmă împrumuturile de bani cu dobândă. La 4 iulie 1777 Gheorghe Mătăsari, negustor în Cernăuți, a împrumutat de la Ștefan Zota din Cadobiște 200 lei pe timp de jumătate de an, cu o dobândă de 10-12 la sută [40, p.472]. La 6 iulie 1781, Ștefan Măgărdici, armean din târgul Botoșani, cu Ștefan Ciobanul, fratele său, au confirmat primirea sumei de 350 lei împrumutați lui Gheorghe Mătăsaru din Cernăuți, pentru care acesta din urmă pusese amanet o moară și o dugheană [40, p.443].

În perioada care ne preocupă, constatăm o anumită creștere a rolului elementelor burgheze în viața economică și socială a țării, mai ales pe seama negustorilor, proprietarilor de manufacturi și de mici instalații industriale, arendașilor de moși și a celor ce exercitau profesii „libere” [61, p.243]. Procesul acumulării inițiale a capitalului decurgea lent [49, p.240], limitându-se la cămătărie și comerț, iar transformarea capitalurilor căpătate în industrie era împiedicată de fiscalitatea excesivă aplicată față de negustorii autohtoni [129, p.131].

Dintre categoriile burgheze autohtone propriu-zise s-au evidențiat negustorii, meseriașii, intelectualii, funcționarii [106, p.288-289, 302, 305, 311]. Procesul de constituire a elementelor incipiente ale burgheziei a fost influențat de „prezența masivă a alogenilor” care „au ocupat cu repeziciune practic toate domeniile lucrate de oarecare interes, substituindu-se autohtonilor și făcându-le o concurență necruțătoare” [106, p.313].

În epoca enunțată burghezia din Țara Moldovei probează o acută „lipsă de maturitate”, iar „geneza clasei noastre mijlocii se înscrie într-o tipologie specifică, central]- și est-europeană prin nimic „inferioară” celei apusene, ori mai „deficitară” decât aceea” [106, p.450].

Boierii și negustorii autohtoni au intuit ceea ce se va nămi pe viitor „politică economică protecționistă”. Probabil că, în mod conștient, a fost adoptat un mod lent de exploatare și prelucrare a zăcămintelor naturale (în special aur, mercur și cupru) pentru a diminua însușirea lor de către fanarioți, turci și ruși [109, p.66].

Concluzii. În urma analizei principalelor aspecte legate de dimensiunile economică și socială ale modernizării Țării Moldovei în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, am constatat că unele ramuri ale economiei și vieții sociale își păstrau aspectul tradiționalist, pe când în alte domenii își fac prezența, cu un grad sporit de dificultate, elemente cu efecte modernizatoare, marcate de trăsături pre-capitaliste.

Practicarea agriculturii de către majoritatea populației țării includea trei direcții principale: cultivarea cerealelor, pomicultura și legumicultura. Metodele și tehnologiile principale erau tradiționale, dar totodată formele de administrare a terenurilor agricole suferă modificări importante, în special prin răspândirea sistemului de arendare a terenurilor arabile, viilor și pășunilor. Anume sistemul de arendă permitea practicarea unor inovații și contribuia la intensificarea relațiilor marfă-bani, deoarece produsele finale erau destinate comercializării atât pe piețele interne, cât și externe. Mult mai vizibile erau rezultatele în sistemele de arendare a viilor și pășunilor, deoarece în primul caz vinurile, iar în cel de-al doilea vitele îngrășate, erau destinate în special pentru a fi comercializate pe piețele externe. De fapt, arendarea pășunilor era mai răspândită în zonele de munte și în apropierea nemijlocită a frontierei poloneze.

Centrele urbane au exercitat un rol important în cadrul evoluției economice și sociale, nefiind nici pe departe niște „simple centre de consumație”. Ridicarea multor așezări rurale la nivelul târgurilor a contribuit la înviorarea și dezvoltarea comerțului interior și de tranzit, fenomen explicat în mare parte prin amplasarea geografică reușită și prin practicarea de către locuitori a meseriilor și comerțului. Faptul că în raza orașelor nu au fost înființate manufacturi importante nu demonstrează predilecția lor spre „consumație”, dar reprezintă o trăsătură specifică a sistemului economic existent, adică amplasarea întreprinderilor în apropierea surselor de materie primă, angajarea forței de muncă ieftine din mediul rural, diminuarea cheltuielilor de transport.

Un element indiscutabil de noutate în viața economică și socială a principatului l-a constituit înființarea unor ateliere noi de producție, în cadrul cărora procesul de muncă era organizat după majoritatea criteriilor caracteristice unor manufacturi descentralizate. Desigur, vicisitudinile epocii și exercitarea monopolului otoman și-au lăsat o amprentă adâncă asupra activității manufacturilor în Țara Moldovei. Astfel, majoritatea manufacturilor au fost înființate de către domnie, marii boieri sau la porunca nemijlocită a sultanilor. Meșterii angajați erau de origine străină, în special polonezi sau austrieci, personalul inferior al angajaților era constituit din țărani sau orășeni autohtoni. Lipsa unor componente necesare procesului de producție era compensată prin importul lor din țările învecinate. Activitatea manufacturilor în Moldova s-a dovedit a fi destul de scurtă, fenomen explicat nu prin slăbiciunea sau lipsa spiritului întreprinzător al stăpânilor și angajaților, dar prin concurența acerbă a mărfurilor străine, inclusiv prețurile mai reduse și dese schimbări la domnie, care nici pe departe nu asigurau o stabilitate economică în țară.

Tagma persoanelor care manifestau spirit de antreprenoriat nu constituia o categorie socială propriu-zisă, iar viitoarea pătură burgheză era reprezentată de negustori, meseriași, intelectuali, funcționari, proprietari de manufacturi și de mici instalații industriale, cămătari, arendași de moșii și de cei ce exercitau profesii „libere”, precum și de un număr însemnat de alogeni înstăriți.

Practicarea ocupațiilor tradiționale ale populației și modernizarea unor ramuri și activități de producție permitea diversificarea produselor obținute și a mărfurilor confecționate, care, la rândul lor, erau realizate atât în interiorul țării, cât și destinate exportului.

Bibliografie:

1. AMĂRIUȚEI, M.-C. Vechi și nou în Iași din vremea lui Grigore al III-lea Alexandru Ghica (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea). Observații preliminare. În: *Civilizația urbană din spațiul românesc în secolele XVI-XVIII*. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, editor Laurențiu Rădvan, 2006, p.179-202.

2. ARAPU, V. Unele aspecte privind căile de comunicație în Moldova și Polonia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. În: *Analele Științifice ale USM. Seria: „Științe socio-umane”*. Chișinău: Secția Poligrafie Operativă, USM, 1999, p.248-252.
3. ARAPU, V. Comunitatea evreiască și raporturile economice dintre Țara Moldovei și Polonia (a doua jumătate a sec. XVIII). În: *Studia Universitatis. Seria: „Științe umanistice”*, nr. 4(44). Chișinău: CEP USM, 2011, p.25-36.
4. ARAPU, V. Comunitatea armenescă și arendășia proprietăților funciare în Țara Moldovei (a doua jumătate a sec. XVIII – începutul sec. XIX). În: *Tyragetia. Istorie, Muzeologie*. Serie nouă. Vol. VI (XXI), nr.2, Chișinău, 2012, p.109-120.
5. Arhivele Naționale ale României – Iași: ANRI 793, 5 (Pachet 793, doc. 5. Original); ANRI 793 (Pachet 793, doc. 6. Original); ANRI 320, 27 (Pachet 320, doc. 27); ANRI 320, 28 (Pachet 320, doc. 28); ANRI 320, 53 (Pachet 320, doc. 53).
6. BOICU, L. A doua jumătate a secolului al XVIII-lea – început al epocii moderne în istoria României. În: *AIIA*, tom. IX, Iași, 1972, p.431-453.
7. BOICU, L. *Scrieri istorice alese / Ediție și studiu introductiv de Dumitru Vitcu*. Iași: Casa Editorială Demiurg, 2011.
8. BOTEZ, C. Privire istorică asupra fondului forestier de pe teritoriul României (partea I). În: *AȘUI (Serie nouă), Secțiunea III, C. Științe economice*. Tomul XVI, Iași, 1970, p.43-56.
9. BRAUNSTEIN, S.F, PÉPIN, J-F. *Marile doctrine filosofice, politice, religioase, economice*. București: Antet, 1996.
10. BUȚUREANU, G.C. *Istoria nouă și contemporană*. București: Tipografia „Dacia”, 1901.
11. CANTEMIR, D. *Descrierea Moldovei*. București: Editura Academiei, 1973.
12. CAPROȘU, I. Camăta și cămătarii în Moldova în epoca fanarioță. În: *AIIA*, tomul VIII, Iași, 1971, p.27-59.
13. CAPROȘU, I. Documente românești din arhive străine (secolele XVI – XVIII). În: *AȘUI (Serie nouă), Istorie*. Tomul XXXVII – XXXVIII. Iași: Editura Universității „Al.I. Cuza”, 1991-1992, p.273-320.
14. CAPROȘU, I. Sama vistieriei Țării Moldovei din 1777 (II). Extras din: „*Arhiva genealogică*”, V (X), 1998, 1-2. Academia Română, Comisia de heraldică, genealogie și sigilografie. Filiala Iași. Iași: Editura Academiei Române, 1998, p.179-229.
15. CARBONELL, Ch-O. *Istoriografia*. București: Grafoart, 2006.
16. CARRA, J.L. *Istoria Moldovei și a Țării Românești*. Iași: Institutul European, 2011.
17. CEAUȘU, M-Ș., EMANDI, E.I. Aspecte din evoluția economico-socială și urbană a orașului Suceava în anii 1774-1786 (I). În: *AIIA*, tom. XXV, Iași, 1988, p.75-96.
18. CERNEA, A. Considerații privind mișcările sociale în Principatele Române în ultima parte a secolului XVIII. În: *AIIA*, tom. XXVI, Iași, 1989, p.397-402.
19. CERNOVODEANU, P. Elemente incipiente ale burgheziei în societatea românească sub fanarioți. În: *RI*, tom. 40, 1987, nr.5, p.479-492.
20. CERNOVODEANU, P. *Societatea românească văzută de călătorii străini (secolele XV-XVIII)*. București: Editura Academiei Române, 1973.
21. CHAUNU, P. *La civilisation de L'Europe des lumières*. Paris: Arthaud, 1971.
22. CIACHIR, N. *Istoria popoarelor din sud-estul Europei în epoca modernă*. București: Oscar Print, 1998.
23. CIACHIR, N. *Istoria slavilor*. București: Oscar Print, 1998.
24. CIACHIR, N. *Istoria universală modernă. Vol. II (1789-1919)*. București: Oscar Print, 1998.
25. CIOBANU, V. Aspecte ale relațiilor comerciale dintre Moldova și Polonia în secolul al XVIII-lea. În: *AIIA*, tom. VIII, Iași, 1971, p.119-144.
26. CIUREA, D. Orașele și târgurile din Moldova în cadrul perioadei de descompunere a feudalismului. În: *SCȘI*, Iași, 1956, 7, fasc. I, p.97-105.
27. CIUREA, D. Problema periodizării (rezumat). În: *AIIA*, tom IX, Iași, 1972, p.444.
28. CIUREA, D. Evoluția așezărilor și a populației rurale din Moldova în secolele XVII-XVIII. În: *AIIA*, XIV, 1977, p.135-155.
29. COCĂRLĂ, P. Târguri noi în Moldova în ultimul sfert al sec. XVIII-lea – începutul sec. al XIX-lea. În: *Conferința științifică jubiliară. Rezumatele comunicărilor*. Chișinău: Tipografia Centrală, 1996, p.201-203.
30. CODRESCU, Th. *Uricariul, cuprinzătoru de hrisoave, ispisoaace, urice, anaforale, proclamațiuni, hatșerife și alte acte ale Moldovei și Țării Românești*. Tomul VI. Iași: Tipografia Buciumului Român, 1875.
31. CODRESCU, Th. *Uricaru sau Colecțiune de diferite acte care pot servi la istoria românilor*. Vol. XVI. Iași: Tipografia Buciumului Român, 1891.
32. CONSTANTINESCU, I. Arendarea moșiilor în Moldova pînă la Regulamentul Organic. În: *SMIM*, vol.VI, București, 1973, p. 259-268.
33. CONSTANTINESCU, I. Aspecte ale destrămării feudalismului în Țara Românească și Moldova la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. „Oamenii de scuteală”. În: *SMIM*, vol.IX, București, 1978, p.9-42.

34. CONSTANTINESCU, I. Evenimentul meteorologic, agricultura și societatea românească în „secolul fanariot”. În: *SMIM*, vol.XI. „*Evul mediu românesc. O nouă abordare*”. București: Editura Academiei Române, 1992, p.21-62.
35. CONSTANTINESCU, N.N. *Acumularea primitivă a capitalului în România*. Chișinău: Știința, 1992.
36. *Contribuția evreilor din România la cultură și civilizație* / Coordonare generală: Acad. Nicolae Cajal, Dr. Hary Kuller. Comisia națională a României pentru UNESCO, Federația Comunităților Evreiești din România. București: Hasefer, 1996.
37. CRISTIAN, V. Considerații privind începutul epocii moderne în istoria universală. În: *AIIA*, tom.XV, 1978, p.404-414.
38. DIMITRIE, D. *Armenii ortodocși din Bucovina*. București: Zamca, 2010.
39. DAVIES, N. *Istoria Poloniei. Terenul de joacă al lui Dumnezeu*. Vol. I. *De la origini până în 1795*. Iași: Polirom, 2014.
40. *Din tezaurul documentar sucevean. Catalog de documente (1393–1849)*. București, Textul executat la I.P. „13 Decembrie”, 1983.
41. *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*. Vol. II. Supliment 1 (Culese de A.I. Odobescu). București, Stabilimentul Grafic Socecu & Teclu, 1892.
42. *Documente din vechiul ocol al Câmpulungului Moldovenesc*. Culese, adnotate și publicate de T.V. Stefanelli. București: Librăria Socec & Comp., 1915.
43. *Documente privitoare la târgul și ținutul Orheiului*. Publicate cu un studiu introductiv de Aurel V. Sava. București: Institutul de Istorie Națională, 1944.
44. *Documente privitoare la istoria economică a României. Orașe și târguri. 1776-1861. Moldova*. Seria A. Vol. II. București: Direcția Generală a Arhivelor Statului RPR, 1960.
45. *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*. Vol. II. Moldova / Întocmit de Vasile Mihordea, Ioana Constantinescu, Corneliu Istrati. București: Editura Academiei, 1966.
46. *Documente turcești privind istoria României*. Vol. III (1791-1812) / Întocmit de Mustafa A. Mehmet. București: Editura Academiei, 1986.
47. DRAGNEV, D. *Țara Moldovei în secolul luminilor*. Chișinău: Civitas, 1999.
48. DRAGNEV, D. *Istorie și civilizație medievală și modernă timpurie. Studii și materiale*. Chișinău: Cartdidact-Civitas, 2012.
49. DRAGOMIR, Ș. Contribuții la cunoașterea procesului de formare a burgheziei botoșănene (sfârșitul secolului al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea). În: *SAI*, tom. XIV, București, 1969, p.237-246.
50. Eclesiarhul Dionisie. *Hronograf (1764-1815)*. București: Editura Academiei, 1987.
51. FURNICĂ, D.Z. *Din istoria comerțului la Români. Mai ales băcănia (publicațiune de documente inedite 1593–1855)*. București: Atelierele Grafice Socec, 1908.
52. FURNICĂ, D.Z. *Industria și dezvoltarea ei în Țările Românești*. București: Institutul de Arte Grafice „Tiparul Românesc”, 1926.
53. FURNICĂ, D.Z. *Documente privitoare la Comerțul Românesc (1473–1868)*. București: Tipografia „România Nouă”, 1931.
54. GEORGESCU, V. *Istoria românilor*. Ediția III. București: Humanitas, 1992.
55. GHIBĂNESCU, Gh. „*T. Codrescu. Revistă istorică*”. Anul I, nr.2 (1 noiembrie). Iași: Tipografia „Dacia” P&D Iliescu, 1915.
56. GIURESCU, C.C. *Istoria românilor. De la moartea lui Mihai Viteazul până la sfârșitul epocii fanariote (1601-1821)*. Vol. III, partea I. București: Editura Fundației pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, 1942.
57. GIURESCU, C.C. *Istoria românilor. Din cele mai vechi timpuri până la moartea regelui Ferdinand*. Ediția II. București: Cugetarea Georgescu-Delafras, 1944.
58. GIURESCU, C.C. *Istoria românilor. De la moartea lui Mihai Viteazul până la sfârșitul epocii fanariote (1601-1821)*. Vol. III, partea a II-a. București, 1946.
59. GIURESCU, C.C. *Principatele Române la începutul secolului XIX. Constatări istorice, geografice, economice și statistice pe temeiul hărții ruse din 1835*. București: Editura Științifică, 1957.
60. GIURESCU, C.C. *Istoria podgoriei Odobeștilor. Din cele mai vechi timpuri până la 1918 (cu 124 de Documente inedite, 1626-1864, și 3 reproduceri)*. București: Editura Academiei, 1969.
61. GIURESCU, C.C. *Contribuțiuni la studiul originilor și dezvoltării burgheziei române până la 1848*. București: Editura Științifică, 1972.
62. GIURESCU, C.C. *Contribuțiuni la istoria științei și tehnicii românești în secolele XV - începutul secolului XIX*. București: Editura Științifică, 1973.
63. GIURESCU, C.C. *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până la moartea regelui Ferdinand*. București: Humanitas, 2000.
64. GUBOGLU, M. Documente românești inedite în arhivele din Istanbul. 1766 – „Fabrica” de postav de la Chipirești. În: *M.I.*, anul XXII, nr.5(254), mai 1988, p.19-23.

65. HAUSER, H. *La modernité du XVIe siècle*. Paris: F. Alcan, 1930.
66. HAUTERIVE / D'HAUTERIVE, A. *Memoriu asupra vechei și actualei stări a Moldovei prezentat lui Alexandru vodă Ipsilanti domnul Moldovei la 1787*. București: Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1902. (Le comte d'Haterive. *Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie présenté à S. A. S. Le Prince Alexandre Ypsilanti, Hospodar Régnant, en 1787*. Bucarest, L'Institut d'Arts Graphiques „Carol Göbl”, S-r Ion St. Rasidescu, 1902).
67. HEPPNER, H. Relațiile economice habsburgo-moldave în jurul anului 1800. În: *AIIA*, XXV. Iași, 1998, p.451-459.
68. *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar* / Coordonatori: Ovid Sachelarie, Nicolae Stoicescu. București: Editura Academiei, 1988.
69. IONESCU, T. Hațișeriful din 1802 și începutul luptei pentru asigurarea pieței interne a principatelor dunărene. În: *SAI*. Vol. I. București, 1956, p.37-78.
70. IONESCU, A.–S. Politică și modă la cumpăna secolelor XVIII–XIX. În: *AII*, XXXIII. Iași, 1996, p.57-84.
71. IORGA, N. *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitivele de manuscrise ale Apusului și publicate cu sprijinul Ministerului de Instrucție Publică*. Vol. I. București: Imprimeria Statului, 1895.
72. IORGA, N. *Documente privitoare la familia Callimachi*. Vol. II. București: Institutul de Arte Grafice și Editură „Minerva”, 1903.
73. IORGA, N. *Studii și documente cu privire la istoria românilor. Cărți domnești, zapise și răvașe*. Vol. V. București: Editura Ministerului de Instrucție Publică, 1903.
74. IORGA, N. *Studii și documente cu privire la istoria românilor. Cărți domnești, zapise și răvașe*. Vol. VI. Partea II. București: Editura Ministerului de Instrucție Publică, Supliment grafic I.V. Socecă, 1904.
75. IORGA, N. *Negoțul și Meșteșugurile în trecutul românesc*. București: Institutul de Arte Grafice și Editură „Minerva”, 1906.
76. IORGA, N. *Istoria universală sau Istoria lumii după căderea Imperiului Roman de Apus. I. (476-1648)*. Vălenii de Munte, Neamul Românesc, 1912.
77. IORGA, N. *Istoria industriilor la români*. București: (Vălenii-de-Munte), Tiparul așezământului tipografic „Datina Românească”, 1927.
78. IORGA, N. *Autonomia comerțului. Conferință ținută în ziua de 29 ianuarie 1928*. București: Tiparul românesc, 1928.
79. IORGA, N. *Probleme de Istorie universală și românească*. Vălenii-de-Munte: Editura Fundației Culturale Cuvântul, 1929.
80. IORGA, N. *Locul românilor în istoria universală* / Ediție îngrijită de Radu Constantinescu. București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1985.
81. IORGA, N. *Istoria relațiilor române. Antologie* / Ediție îngrijită de Florin Rotaru. Traducere de Anca Verjinschi. București: SEMNE, 1995.
82. *Istoria României*. Vol. III. *Feudalismul dezvoltat în secolul al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea. Destrămarea feudalismului și formarea relațiilor capitaliste* / Redactor responsabil academicianul A.Oțetea. București: Academiei, 1964.
83. *Istoria modernă a Europei și Americii*. I. Autori: Eugen Certan, Mihai Cojocariu, Vasile Cristian, Constantin Drachenberg, Demir Dragnev, Gheorghe Gonța, Efim Levit, Nina Petrovski, Valentin Tomuleț. Chișinău: Lumina, 1995.
84. *Izvoare și mărturii privitoare la evreii din România* / Volum întocmit de L.Benjamin, M.Spielman, S.Stanciu. Vol.II, partea 2. București: Hasefer, 1990.
85. JELAVICH, B. *Istoria Balcanilor. Secolele al XVIII-lea și al XIX-lea*. Vol. I. Iași: Institutul European, 2000.
86. JEWsbury, G.F. *Anexarea Basarabiei la Rusia: 1774-1828. Studiu asupra expansiunii imperiale*. Iași: Polirom, 2003.
87. KIRIȚESCU, C.C. *Politica de credit a României în perspectiva trecutului și viitorului*. București: Curierul Judiciar S. A., 1942.
88. KIRIȚESCU, C.C. *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*. Vol. I. Partea 1-2. București: Editura Academiei, 1964.
89. KOGĂLNICEANU, P-E. Letopisețul Țării Moldovei de la domnia întâi și până la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat Voievod (1733-1774). În: *Cronici moldovenești* / Ed. A.Ilieș și J.Zmeu. București: Minerva, 1987, p.1-153.
90. MADGEARU, V.N. *Agrarianism, Capitalism, Imperialism. Contribuții la studiul evoluției sociale românești*. Cluj-Napoca: Dacia, 1999.
91. MATEI, D.V. Iluminism și modernism în politica social-economică a unor domnitori fanarioți din veacul al XVIII-lea. În: *SAI*, LIII–LIV, București, 1986, p.157-167.
92. MATEI, D.V. Iluminism și modernism în politica reformatoare a domnitorului Alexandru Ipsilanti. În: *RI*, tom.40, 1987, nr.10 (octombrie), p.997-1016.

93. MIHORDEA, V. *Politica orientală franceză și țările române în secolul al XVIII-lea (1749–1760)*. București, f. e., 1937.
94. MISCHEVCA, V., ZAVITSANOS, P. *Principele Constantin Ypsilanti (1760-1916)*. Chișinău: Civitas, 1999.
95. MURARIU, I. Prețurile cu care se vindeau unele mărfuri în Moldova la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. În: *Carpica*, VII, 1975, p.123-148.
96. MUREȘAN, M. *Istoria economiei. Epoca modernă și contemporană*. București: Editura Economică, 1995.
97. NEGRUȚI, E. Clasificarea localităților urbane din Moldova în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Considerații demografice. În: *AIIA*, tom. XII, Iași, 1975, p.1-15.
98. NEGRUȚI, E. Imigrarea evreilor în Moldova la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea. În: *Itinerarii istoriografice / Volum coordonat de Gabriel Bădărău*. Iași, 1996, p.385-400.
99. NETTA, G. *Expansiunea economică a Austriei și explorările ei orientale*. București: Cartea Românească, 1931.
100. OGHINĂ, C.H. Modernizarea societății românești în secolul al XVIII-lea. O perspectivă istoriografică. În: *AȘU* (Serie nouă), *Istorie*. Tomul XXXVII–XXXVIII. Iași: Editura Universității „Al.I. Cuza”, 1991-1992, p.133-139.
101. PANU, Gh. *Cercetări privitoare la starea țăranilor în veacurile trecute*. Vol. I. București: Institutul de Arte Grafice „Eminescu”, 1910.
102. PĂLTANEA, P. Comerțul Moldovei cu Apusul Europei prin Galați în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea. În: *Danubius. Istorie*. Galați, 1970, p.197-218.
103. PEYSSONNEL, Ch. de. *Traité sur le commerce de la Mer Noire*. Tome second. Paris: Chez Cuchet, 1787.
104. PLATON, A.F. *Burghezia română. Geneză și ideologie. (Teza de doctorat)*. Iași: Universitatea „Al.I. Cuza”, 1995.
105. PLATON, A-F. Geneza burgheziei în Principatele Române (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea). Considerații preliminare. În: *Itinerarii istoriografice / Volum coordonat de Gabriel Bădărău*. Iași, 1996, II, p.353-371.
106. PLATON, A.F. *Geneza burgheziei în Principatele Române (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea). Preliminariile unei istorii*. Iași: Editura Universității „Al.I. Cuza”, 1997.
107. PLATON, A-F, RĂDVAN, L., MALEON, B-P. *O istorie a Europei de Apus în Evul Mediu. De la Imperiul Roman târziu la marile descoperiri geografice (secolele V-XVI)*. București: Polirom, 2010.
108. PLATON, Gh. Considerații privind situația numerică și structura boierimii din Moldova în preajma revoluției de la 1848. În: *Populație și societate. Studii de demografie istorică / Sub redacția academicianului Ștefan Pascu*, vol.II. Cluj-Napoca, 1977, p.351-442.
109. POPA, P. *Istoria economiei naționale a României (I)*. Pitești: Editura Universității din Pitești, 1999.
110. POPA, P. *Trei secole de istorie modernă universală (1618-1918). De la Oliver Cromwell la Vladimir Ilici Lenin*. Pitești: Paralela 45, 2010.
111. ROSETTI, R. *Pământul, sătenii și stăpânii în Moldova*. București: Socec, 1907. 555 p.
112. SACERDOȚEANU, A. *Îndrumări în cercetări istorice*. București: Casa Școalelor, 1945.
113. SIRUNI, H.Dj. O năvălire necunoscută a bandelor turcești în Țările Române. După documente turcești din Arhivele Statului. Extras din: *Revista Arhivelor*, IV, 1/1940. București: Cartea Românească, 1940.
114. SMITH, A.D. *Naționalism și Modernism*. Chișinău: Epigraf, 2002.
115. STOICA, C. Dezvoltarea economico-socială a orașului Târgu Ocna în epoca modernă. În: *Carpica*, vol. XXIV, Bacău, 1993, p.129-151.
116. STOIDE, C.A., CAPROȘU, I. *Relațiile economice ale Brașovului cu Moldova de la începutul secolului al XVIII-lea până la 1850*. Chișinău: Universitas, 1992.
117. ȘERBAN, C. Știri despre o sticlărie în ținutul Romanului la sfârșitul secolului al XVIII-lea. În: *SMIM*, 1, 1956, p.353-366.
118. ȘERBAN, L. Începuturile afirmării burgheziei românești pe plan politic și juridic. În: *AUB. Filozofie*, Anul XVIII, 1969, nr.1, p.161-176.
119. TODERAȘCU, I. Preocupări pentru îmbunătățirea mijloacelor de navigație în Principatele Române (prima jumătate a sec. al XIX-lea). În: *AȘU* (Serie nouă), Secțiunea III, *Istorie*. Tomul XX, fascicula 1, 1974, p.31-43.
120. TOMULEȚ, V. *Basarabia în epoca modernă (1812-1918) (Instituții, regulamente, termeni)*. Chișinău: Lexon-Prim, 2014.
121. URECHIA, V.A. *Istoria românilor*. Tomul VII. Seria 1774-1800. București: Tipografia și Fonderia de Litere „Thoma Basilescu”, 1894.
122. VĂRZARU, S. *Prin Țările Române. Călători străini din secolul al XIX-lea*. București: Sport – Turism, 1984.
123. АВРАМОВ, Р. *Стопанският XX век на България*. София: Център за либерални стратегии, 2001.
124. АРШ, Г.Л. *Этеристское движение в России*. Москва: Наука, 1970.
125. БЕРЕЗНЯКОВ, Н.В. *Турецко-фанариотский гнёт в Молдавии. Борьба молдавского народа против турецко-фанариотского феодального гнёта в XVIII веке. / Феодальные отношения в период XIV–XVIII веков (Сборник статей) / Под ред. А.Д. Удальцовой и Л.В. Черепнина*. Кишинёв, 1957, с.129-163.

126. БРОДНИКОВ, А.А. (составитель). *Курс лекций «Вспомогательные исторические дисциплины»*. Новосибирск: Новосибирский государственный университет, 2012. / http://gf.nsu.ru/docs/koi/annot_hist_.pdf
127. ГУБОГЛУ, М. Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдовии и Украине. В: *Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы*. Москва: Наука, 1964, с.131-161.
128. ДРАГНЕВ, Д.М., КОКЫРЛЭ, П.С. Село и город Молдавии в начальной стадии кризиса феодальной системы. В: *Взаимосвязи города и деревни в их историческом развитии*. XXII Сессия Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Тезисы докладов и сообщений, Минск, 11-14 октября 1989 г., с.128-131.
129. *История Молдавской ССР. С древнейших времён до наших дней*. Кишинёв, Штиинца, 1982. 551 с.
130. *История России: Учебное пособие для вузов, а также колледжей, лицеев, гимназий и школ*. Том 1 / Составители: М.М. Горинов, А.А. Горский, А.А. Данилов и др. Москва: Владос, 1995.
131. МАЧАРАДЗЕ, В. Грузинский путешественник XVIII века Иона Гедеванишвили о Молдове и Валахии. В: *RESEE*. Tome XVIII, nr.3. Bucarest: Éditions de l'Académie de la République de Roumanie, 1970, p.434-459.
132. СЕМЁНОВ, Ю.И. *Философия истории. Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней*. Москва: Основные тетради, 2003.
133. СЕМЁНОВА, Л.Е. *Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX вв. (Очерки внешнеполитической истории)*. Москва: Индрик, 2006.
134. *Человек на Балканах. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX вв.)*. Санкт-Петербург: АЛТЕЙЯ, 2006.

Prezentat la 30.04.2015